

O‘ZBEK TILI LEKSIKASINING DINAMIK TARAQQIYOTI: ARXAIZMLARNING SHAKLLANISH OMILLARI VA FUNKTSIONAL XUSUSIYATLARI

Andijon davlat chet tillari instituti

Karimberdiyeva Mubina

Ilmiy maslahatchi : Xomidova Malohat

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilning leksik qatlamidagi dinamik o‘zgarishlar, xususan, arxaizmlarning shakllanish sabablari va ularning tildagi funktsional vazifalari tadqiq etiladi. Maqolada so‘zlarning iste’moldan chiqishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-siyosiy, madaniy va sinonimik raqobat, til tejamkorligi kabi omillar tahlil qilingan, Shuningdek arxaizmlarning badiiy tarixiy kolorid yaratishdagi o‘rni va mustaqillik davri o‘zbek tilida ayrim eskirgan so‘zlarning qayta faollashuvi yoritib berilgan.

Abstract. This article examines the dynamic changes within the lexical layer of language, specifically focusing on the causes of the formation of archaisms and their functional roles in linguistics. The study analyzes various factors influencing the withdrawal of words from active usage, such as socio-political and cultural shifts, synonymic competition, and the principle of linguistic economy. Furthermore, it highlights the significance of archaisms in creating historical color in literature and explores the reactivation of certain obsolete words within the Uzbek language during the period of independence.

Kalit so‘zlar: arxaizm, istorizm, leksik evolyutsiya, passiv lug‘at, sinonimik raqobat, til dinamikasi, lisoniy tejamkorlik, tarixiy kolorid, semantik arxaizm, leksik qatlam.

Keywords: archaism, lexical dynamics, linguistic economy, synonymic competition, historical coloring, language evolution, obsolete words, functional linguistics.

Til — tirik organizm. U ham xuddi inson kabi o‘sadi, o‘zgaradi va vaqti kelib eskiradi. Ba’zi so‘zlar borki, bir paytlar nutqimizning ko‘rki bo‘lgan, bugun esa ularni

faqat chang bosgan darsliklarda yoki tarixiy filmlarda uchratamiz. Xo‘sh, nega ba’zi so‘zlar "iste’foga chiqadi"? Keling, arxaizmlar olamiga sayohat qilamiz.

Arxaizmlar bugungi kunda muomaladan chiqqan, lekin zamonaviy tilda muqobili (sinonimi) mavjud bo‘lgan so‘zlardir. Arxaizm (yunoncha archaios – qadimgi, ko‘hna) – eskirib, iste’ moldan chiqib qolgan so‘z yoki ibora, qoida, talab, tamoyil va boshqalarni anglatuvchi tushuncha. Adabiyot sohasida leksik, fonetik, morfologik shuningdek, frazeologik, semantik arxaizmlar mavjud. Arxaizm badiiy adabiyot va san’atda ko‘proq tarixiy kalarit hamda manzaralarini aks ettirish, davr ruhini ifoda etishda uslubiy vosita sifatida qo‘llanadi. Ma’naviyatda eskilik sarqiti, inkor etilgan narsa va hodisa sifatida tushuniladi. Masalan:

“bitik” — hozirgi “kitob”

“sabuh” — hozirgi “ertalab”

“anda” — hozirgi “u yerda” ma’nosida ishlatilgan.

Bu so‘zlar hozirgi kundalik nutqda deyarli ishlatilmaydi, ammo eski adabiyotlarda uchrashi mumkin. Arxaizmlar ko‘pincha badiiy adabiyotda muhim ahamiyatga ega. Yozuvchilar tarixiy davrni tasvirlashda, muhitni jonlantirishda aynan eski so‘zlardan foydalanadilar. Bu esa asarga o‘ziga xos ruh va tabiiylik bag‘ishlaydi. Masalan, Alisher Navoiy asarlarida ko‘plab arxaik so‘zlar uchraydi.

Tilshunoslikda eskirgan so‘zlar ikki guruhga bo‘linadi: istorizmlar (tarixiy so‘zlar) va arxaizmlar. Istorizmlar — predmet yoki tushunchaning o‘zi yo‘qolganligi sababli iste’ moldan chiqqan so‘zlardir (masalan: miltiq, kesh, kanizak). Arxaizmlar esa tushuncha tilda saqlansa-da, uning nomi boshqa zamonaviy sinonim bilan almashgan so‘zlardir. Akademik Sh. Rahmatullayev va G‘. Abdurahmonovlar arxaizmlarni quyidagi turlarga ajratadilar:

Leksik arxaizmlar: So‘z butunlay boshqa so‘z bilan almashadi. Masalan, qadimgi turkiy tildagi ulug‘ so‘zi o‘rniga hozirda katta, bitik o‘rniga kitob yoki xat ishlatilishi.

Semantik arxaizmlar: Soʻz tilda saqlanib qoladi, lekin uning qadimiy maʼnosi eskiradi. Masalan, yozmoq soʻzi qadimda "gunoh qilmoq", "xato qilmoq" maʼnosida ham kelgan (hozir bu maʼno arxaik).

Fonetik arxaizmlar: Soʻzning tovush tarkibi oʻzgargan holati. Masalan: sarigʻ (sariq), qapugʻ (darvoza), ersa (boʻlsa).

Nega baʼzi soʻzlar tildan chetlatiladi? Bu savolga javob izlagan olim Ye.D. Polivanov "lisoniy tejamkorlik" nazariyasini ilgari suradi. Davlat tuzumining oʻzgarishi leksikaga birinchi boʻlib taʼsir qiladi. Masalan, islom dini kirib kelishi bilan koʻplab turkiy soʻzlar arabcha muqobillariga oʻrin boʻshatib bergan. Keyinchalik, mustabid tuzum davrida milliy boshqaruvga oid vazir, hokim, tuman kabi soʻzlar arxaizmga aylanib, oʻrnini ministr, rais, oblast kabi soʻzlarga boʻshatib bergan edi.

Tilda bir xil maʼnoni anglatuvchi ikki yoki undan ortiq soʻz (sinonimlar) mavjud boʻlganda, ular oʻrtasida oʻziga xos "kurash" ketadi. Xalq tilida qulayroq, talaffuzi osonroq yoki maʼno doirasi kengroq boʻlgan soʻz gʻolib chiqadi. Qolganlari esa passiv qatlamga — arxaizmlarga aylanadi. Masalan, koʻz soʻzi tilda faollashib, uning qadimiy sinonimi boʻlgan ayn (arabcha) yoki chashm (forscha) soʻzlarini badiiy uslub doirasiga "siqib" chiqargan. Mashhur sharqshunos Ye.D. Polivanov soʻzlarning oʻzgarishi va eskirishini "minimal kuch sarflash prinsipi" bilan tushuntiradi. Inson nutq soʻzlaganda kamroq energiya sarflashga intiladi. Agar soʻz juda uzun yoki talaffuzi qiyin boʻlsa (masalan, qadimgi turkiy shakllar), u vaqt oʻtishi bilan qisqaradi yoki qulayroq sinonimi bilan almashib, arxaizmga aylanadi.

Arxaizmlar tilning "passiv" qatlamida turishi ularning butunlay hayotsiz ekanini anglatmaydi. Aksincha, ular badiiy adabiyotda, sheʼriyatda va tarixiy publitsistikada oʻziga xos estetik yuklama bajaradi. Ushbu vazifalarni bir necha yoʻnalishga ajratish mumkin:

1. Tarixiy kolorid va davr ruhini qayta tiklash

Yozuvchi tarixiy shaxslar yoki o‘tmish voqealari haqida yozar ekan, o‘quvchini o‘sha davr muhitiga olib kirishi shart. Buning uchun esa zamonaviy so‘zlar (neologizmlar) xalaqit beradi.

Misol: Abdulla Qodiriyning "O‘tkan kunlar" romanida "ittifoqo" (to‘satdan), "muhtaram" (hurmatli), "muborak" (hayrli) kabi arxaizmlar qo‘llanilishi asarning tilini boyitib, XIX asr Turkiston muhitini jonlantirgan. Agar muallif ushbu so‘zlar o‘rniga sof zamonaviy so‘zlarni ishlatganida, asarning badiiy ta‘sir kuchi va tarixiy ishonchliligi yo‘qolgan bo‘lar edi.

2. Nutqning tantanavorligi va pafosini ta‘minlash

Arxaizmlar ko‘pincha oddiy so‘zlarga qaraganda yuqori uslubiy bo‘yoqqa ega bo‘ladi. She‘riyatda, ayniqsa g‘azal va qasidalarda, inson tuyg‘ularini ifodalashda arxaizmlar (arabiy va forsiy o‘zlashmalar) qo‘l keladi.

Misol: "Ko‘z" so‘zi kundalik ehtiyoj uchun ishlatilsa, she‘riyatda "ayni" yoki "chashm" so‘zlari dard, ishq va falsafiy ma‘nolarni chuqurroq ifodalaydi. Shuningdek, "lab" o‘rniga "shakarxanda", "yuz" o‘rniga "izor" kabi so‘zlar nutqqa badiiy go‘zallik va pafos (balandparvozlik) bag‘ishlaydi.

3. Nutqni individuallashtirish va xarakter yaratish

Asar qahramonining yoshi, ijtimoiy kelib chiqishi va dunyoqarashini ko‘rsatishda arxaizmlar muhim vositadir. Masalan, asardagi keksa bir ulamo yoki diniy peshvo nutqida arxaizmlarning ko‘p bo‘lishi uning bilimli va konservativ xarakterini ochib beradi. Bu tilshunoslikda "nutqiy portret" yaratish deb ataladi.

O‘zbekiston mustaqillikka erishishi nafaqat siyosiy, balki ulkan lisoniy islohotlarga ham yo‘l ochdi. Bu davrda tilning o‘z-o‘zini tiklash (purifikatsiya) jarayoni kuzatildi. Sho‘ro davrida "eskirgan", "diniy" yoki "feodalizm qoldig‘i" deb tamg‘alangan yuzlab so‘zlar yana faol muomalaga qaytdi.

Mustaqil davlat qurish jarayonida boshqaruv organlari, huquq va diplomatiya sohalarida yangi terminlarga ehtiyoj tug'ildi. Buning o'rniga tayyor ruscha-baynalmilal terminlarni olishdan ko'ra, tilning passiv zaxirasidagi arxaizmlarni qayta tiriltirish yo'li tanlandi:

Ma'muriy boshqaruv: Hokim, hokimiyat, vazir, vazirlik, mahalla, tuman, noib, elchi, elchixona.

Harbiy soha: Mudofaa, qo'shin, lashkar, sarboz (bu so'zlar o'zbek armiyasining milliy ruhini ifodalaydi).

Ijtimoiy-madaniy hayotdagi o'zgarishlar

Mustaqillikdan so'ng xalqning milliy qadriyatlarga bo'lgan munosabati o'zgardi. Bu esa ma'naviy-axloqiy tushunchalarni ifodalovchi arxaizmlarning qaytishiga sabab bo'ldi: Ma'rifat, ziyo, tadbirkor, mulkdor, sarmoya, mantiq, iqtisod.

Qiziqarlisi shundaki, XX asrning 80-yillarigacha bu so'zlar faqat qadimgi kitoblarda uchrardi, bugun esa ular OAV, qonunchilik va kundalik nutqning ajralmas qismidir. Tilshunoslikda qiziqarli hodisa mavjud: eskirgan so'z yana faol muomalaga qaytsa, u ma'lum muddat "yangi so'z" (neologizm) vazifasini bajaradi. Masalan, 90-yillarning boshida "Tuman" (rayion o'rniga) yoki "Oliy Majlis" (parlament o'rniga) so'zlari xalq uchun yangilik edi. Bugungi kunda esa bu so'zlar arxaizm maqomidan to'liq chiqib, faol leksikaga aylanib ulgurdi.

Professor E. Begmatov arxaizmlarning stilistik (uslubiy) xususiyatlariga e'tibor qaratgan. Uning fikricha, arxaizmlar passiv lug'atda turgani bilan, ular tilda "zaxira quvvati" vazifasini o'taydi. Ya'ni, tilda yangi tushunchani ifodalash uchun so'z yetishmasa, olimlar aynan mana shu arxaizmlarga murojaat qilib, ularni qayta tiriltiradilar (masalan: vazirlik, tuman, elchi so'zlari shunday tiklangan).

Xulosa qilib aytganda, arxaizmlar tilning tarixiy rivojlanish bosqichlarini aks ettiruvchi ko'zgudir. So'zlarning iste'moldan chiqishi — bu tabiiy lingvistik jarayon

bo‘lib, u tilning ortiqcha yuklardan xalos bo‘lishi va zamonga moslashishiga xizmat qiladi. Biroq, arxaizmlarni mutlaqo unutilgan so‘zlar deb bo‘lmaydi; ular badiiy adabiyotda, fanda va milliy terminologiyani shakllantirishda hamon bebaho xazinadir. "Akademik G‘ani Abdurahmonov ta’kidlaganidek, 'Tilning lug‘at boyligi xalq tarixining ko‘zguvidir. Arxaizmlar bu ko‘zguvdagi xiralashgan nuqtalar emas, balki tilning qadimiy ildizlarini ko‘rsatib turuvchi qimmatli manbalardir'."

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Sayfullayeva R. va boshqalar. "Hozirgi o‘zbek adabiy tili". Toshkent, 2010.
2. Rahmatullayev Sh. "O‘zbek tilining etimologik lug‘ati". Toshkent, 2000.
3. Begmatov E. "Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlari". Toshkent, 1985.
4. Jamolxonov H. "Hozirgi o‘zbek adabiy tili". Toshkent, 2005.
5. <https://oyina.uz/uz/teahouse/1280>
6. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – Toshkent: Akademnashr, 2010.
7. Kononov A. N. Grammatika yazika tyurkskix runicheskix pamyatnikov VII–IX
8. Polivanov Ye. D. Statyi po obshemu yazikoznaniyu. – Moskva: Nauka, 1968.
9. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. (A. Madvaliyev tahriri ostida). – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.